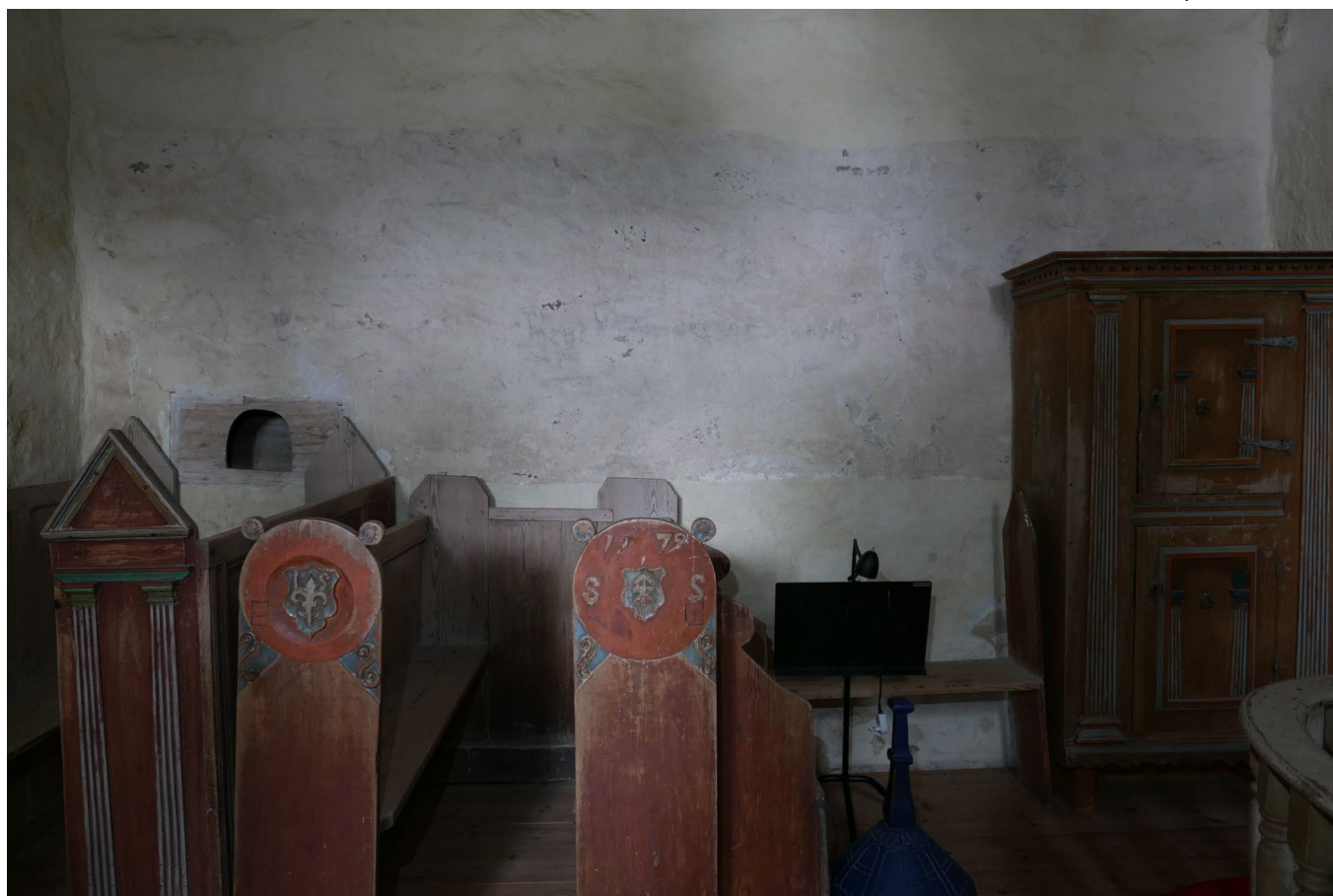

AF 165 - TILSTANDSREGISTRERING AV MURALMALERIENE I BØ GAMLE KIRKE

Bø, Telemark

Kaun, Susanne

Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU)
 Storgata 2, Postboks 736 Sentrum, 0105 Oslo
 Telefon: 23 35 50 00
www.niku.no

Tittel Af 165 - Tilstandsregistrering av muralmaleriene i Bø gamle kirke Bø, Telemark	Rapporttype/nummer NIKU Rapport 323	Publiseringsdato 30.01.2024
	Prosjektnummer 1022278-02	Sider 13
	Avdeling Konservering	Tilgjengelighet Åpen
Forfatter(e) Kaun, Susanne	ISSN 2703-7797 ISBN 978-82-8101-471-8	Oppdragstidspunkt / periode utført 26.9.2023
	Forsidebilde Felt med tegn og merker på korets nordvegg.	

Prosjektleder Susanne Kaun
Prosjektmedarbeider(e)
Kvalitetssikrer Kjersti Marie Ellewssen

Oppdragsgiver / finansiert av Klima- og miljødepartementet (KLD)

<p>Sammendrag NIKU fikk i 2023 tilskudd til nasjonale oppgaver fra Klima- og miljødepartementet (KLD) for å opprettholde en nasjonale kompetanse i konservering. Dette innebar blant annet tilstandsvurderinger av kirkeinteriør og- inventar. Riksantikvaren og NIKU ønsker å få en oversikt av tilstanden til muralmaleriene i norske middelalderkirker i stein i løpet av de kommende årene. Tilstandsregistreringen skal tjene som grunnlag for å iverksette bevarende tiltak med mål om å sikre muralmaleriene for fremtiden. I den forbindelse ble muralmaleriene i Bø gamle kirke tilstandsregistrert.</p> <p>I kirken er det bevart rester etter tegn og merker, som er til dels figurative bilder, inskripsjoner og et skipsbilde. Disse er i forholdsvis god stand, med enkelte skader (TG1 – svake symptomer). Behov for tiltak på middels lang sikt, 5 år (KG 0).</p>
<p>Abstract In 2023, NIKU received a grant for national tasks from the Ministry of Climate and Environment (KLD) to maintain national expertise in conservation. This included condition assessments of church interiors and furnishings. The Directorate for Cultural Heritage and NIKU wish to obtain an overview of the condition of the mural paintings in Norwegian medieval stone churches in the coming years. The condition registration will serve as a basis for implementing conservation measures with the aim of securing the murals for the future. In this connection, the condition of the murals in Bø gamle church was registered.</p> <p>In the church there are preserved remains of signs and marks, which are partly figurative, inscriptions and an image of a ship. These are in relatively good condition, with some damage (TG1 - weak symptoms). Need for measures in the medium term, within 5 years (KG1).</p>

<p>Emneord Murals, kalkmaleri, bevaring, kulturminne, steinkirke, middelalder, konservering, tilstandsregistrering</p>
<p>Keywords preservation, cultural heritage, stone church, medieval times, conservation, condition survey</p>

Avdelingsleder
 Kjersti Marie Ellewssen

Forord

NIKU fikk i 2023 tilskudd til nasjonale oppgaver fra Klima- og miljødepartementet (KLD) for å opprettholde en nasjonale kompetanse i konservering. Dette innebar blant annet tilstandsvurderinger av kirkeinteriør og- inventar.

Nivå, metode og rapportering for tilstandsregistreringene er utviklet av NIKU og i tett samarbeid med Riksantikvaren gjennom et forprosjekt i 2022 og videre arbeid i 2023.

Innholdsfortegnelse

1	Bakgrunn og formål	7
2	Beskrivelse av muralmaleriene.....	7
3	Sammendrag tilstandsregistrering.....	7
3.1	Muralmaleriene.....	7
3.2	Andre forhold.....	7
4	Anbefalinger.....	8
4.1	Generelle anbefalinger for tilstandsvurderinger og behandling av muralmalerier	8
4.2	Anbefalinger ved planer om oppussing av interiøret og romskall	8
5	Metode.....	8
6	Beskrivelse og tilstand av de enkelte muralmaleriene	10
6.1	Tegn og merker	10
6.2	Tilstand romskall	11
7	Begrepsavklaringer og definisjoner	12
8	Referanser	13

1 Bakgrunn og formål

Riksantikvaren og NIKU ønsker å få en oversikt av tilstanden til muralmaleriene i norske middelalderkirker i stein i løpet av de kommende årene. Tilstandsregistreringen skal tjene som grunnlag for å iverksette bevarende tiltak med mål om å sikre muralmaleriene for fremtiden. Gjennom prosjektet skal nødvendige strakstiltak avklares, og anbefalinger for videre tiltak defineres. Prosjektet ble gjort i tett samarbeid med Riksantikvaren, og skal være et hjelpemiddel for forvaltningen til å prioritere og gi råd.

I den forbindelse ble muralmaleriene i Bø gamle kirke tilstandsregistrert. Det var et mål, at tilstandsregistreringen skal være enkel og effektiv. Den erstatter ikke en grundig tilstandsvurdering.

Tilstandsregistreringen i Bø gamle kirke ble utført av konservator Susanne Kaun 26.9.2023.

2 Beskrivelse av muralmaleriene

Bø gamle kirke er en middelaldersteinkirke som er datert til 1150–1180. Kirken er automatisk fredet etter kulturminneloven (Kulturminne-ID: 83992-1).

I koret er det bevart rester etter tegn og merker, som er vanskelig å tolke. Man kan skimte figurer, inskripsjoner og et skipsbilde. Dateringen er uviss.

Muralmaleriene er tilstandsvurdert som ett objekt, da disse ligger tett inntil hverandre, og det er hensiktsmessig å behandle/restaurere disse sammen.

3 Sammendrag tilstandsregistrering

Tilstanden til muralmaleriene beskrives overordnet med tilstandsgrad TG0 til TG3, hvorav TG3 er dårligst. Risikoen for videre forfall og nødvendighet for behandling uttrykkes i en overordnet konsekvensgrad KG0 til KG3, hvorav KG3 krever umiddelbar tiltak for å hindre tap. Dette er iht. *Standard NS-EN 16096:2012, Bevaring av kulturminner – Tilstandsanalyse av fredete og verneverdige bygninger*. Begrepsavklaring og definisjoner er beskrevet i kap. 7. Beskrivelse og tilstandsvurderinger av de enkelte muralmaleriene finnes i kap. 6.

På generelt grunnlag anses muralmalerier med tilstandsgrad «TG2 – Vesentlige symptomer» og «TG3 – Kraftige eller alvorlige symptomer» som å være i så dårlig stand at disse bør prioriteres med tanke på konserveringstiltak, uavhengig av konsekvensgrad. I enkelte tilfeller er det imidlertid observert mindre skader (TG1 – svake symptomer) som krever strakstiltak (KG 3) eller tiltak på kort sikt, dvs. innen to år (TG2) for å unngå at tilstandsgraden forverres.

3.1 Muralmaleriene

Tegn og merker i koret er i forholdvis god stand, med enkelte skader (TG1 – svake symptomer). Behov for tiltak på middels lang sikt/ innen 5 år (KG1).

3.2 Andre forhold

De innvendige veggoverflatene er skitne, og det er avlassinger i nedre del.

4 anbefalinger

4.1 Generelle anbefalinger for tilstandsvurderinger og behandling av muralmalerier

Muralmalerier er en viktig kunst- og kulturhistorisk del av steinkirkene. Som bygningsintegrerte verk kan disse ikke skilles fra arkitekturen, hverken behandlingsmessig eller hvordan de oppleves. Generelt anbefales det en helhetlig tilnærming for alle innvendige veggoverflater, både dekomalte og ensfargete (se kap. 4.2).

Tilstandsvurderinger og behandlinger på muralmalerier må utføres av en konservator med kompetanse på muralmalerier (spesialisert utdanning på master-nivå eller tilsvarende) og erfaring med arbeid i middelaldersteinkirker.

Særlig ved muralmalerier som dekker store arealer, kan skadeproblematikken og problemstillingene være komplekse. Derfor går tiltak normalt over flere trinn, der det bør legges stor vekt på den undersøkende delen: tilstandsregistrering, grundig tilstandsundersøkelse, forprosjekt og behandling. Tilstanden til de enkelte muralmaleriene kan variere, og det anbefales å vurdere hvilke tiltak som gjøres i hvilken rekkefølge i samråd med utførende muralmalerikonservator.

I tilfeller hvor det må settes opp større stillaser og/eller hvor gjenstander/inventar må demonteres bør det gjøres en vurdering av om tiltak som normalt foregår over flere trinn (tilstandsregistrering, grundig tilstandsvurdering, forprosjekt og behandling) kan utføres fortløpende etter hverandre. Dette vil minske risiko for å påføre skader på kunst eller inventar, samtidig som kostnader reduseres. Tidsestimering for en grundig tilstandsvurdering og et forprosjekt må tilpasses i hvert enkelt tilfelle.

4.2 Anbefalinger ved planer om oppussing av interiøret og romskall

NIKU anbefaler at en muralmalerikonservator er med som rådgiver i forveien av en planlagt oppussing av romskallet og under påfølgende behandling.

Veggene bør undersøkes av muralmalerikonservator for eldre pusslag og eventuelle kalkmalerier, slik at disse kan bevares. NIKU anbefaler generelt å vurdere rensing av kalkete overflater framfor nykalking.

Rensing/nykalking av innvendige vegger bør samordnes med behandling av kalkmaleriene i kirken, slik at arbeidet kan utføres parallelt og tilpasses hverandre. I den forbindelse er det viktig at veggflaten og muralmaleriene får et godt estetisk samspill, slik at muralmaleriene oppleves som en integrert del av kirkerommet, og er lesbare.

Ved nye funn av kalkmalerier bør alltid Riksantikvaren involveres for å avklare eventuell avdekning og videre behandling. Avdekning og behandling av kalkmalerier bør kun gjøres av muralmalerikonservator med kunnskap om kalkmalerier.

5 Metode

Tilstandsregistrering ble gjort visuelt og haptisk (gjennom berøring) i den grad muralmaleriene var tilgjengelig under befaringen. Undersøkelsen ble gjort fra bakken, og malerier som lå 2,5 m eller mer over gulvet ble kun vurdert fra avstand med kikkert. Omfang og vurdering av skader som var høyere opp på veggene er derfor ufullstendig.

Flere kirker har muralmalerier fra ulike perioder.

- 1) Som hovedregel registreres hver periode for seg.
- 2) Ligger flere perioder oppå hverandre ble disse tilstandsregistrert samlet.

- 3) Dersom flere perioder i dag oppfattes som en del av én romutsmykning og det ikke ga mening å skille de ulike periodene med tanke på behandling, ble disse også tilstandsregistrert samlet.

Registreringen ble gjort gjennom et forhåndsdefinert skjema, der følgende data ble innsamlet:

- Beskrivelse (dekor)*
- Plassering (fritekst)*
- Hovedmaterialer (liste jmf Askeladden)*
- Maleteknikk (fritekst)
- Datering (liste og fritekst)*
- Størrelser (anslått areal i m²)
- Anslått laveste/høyeste punkt over gulv
- Behandlingshistorikk (fritekst)
- Siste registrerte behandling (årstall og utførende konservator)
- Tilgjengelighet ved befaring
- Bevaringsgrad/integritet: hvor mye av det opprinnelige maleriet er bevart, samt omfang og kvalitet av sekundære tilføyinger/retusjer (fritekst)*
- Tilstandsbeskrivelse (fritekst)*
- Tilstandsgrad, jf. Norsk standard NS-EN 16096:2012*
- Type konserveringstiltak (liste)
- Anbefalte tiltak (fritekst)*
- Risikovurdering: mulig skadeårsak og konsekvens*
- Konsekvensgrad, jf. Norsk standard NS-EN 16096:2012*
- Behov for stillas/plattform for anbefalt tiltak
- Notat praktisk gjennomføring
- Anbefaling andre tiltak
- Undersøkt av hvem*
- Dato for tilstandsregistrering*

Dataene merket med * er, utover at de inngår i denne rapporten, også registrert i Riksantikvarens datasystem, *Askeladden*.

Alle foto som er gjengitt i rapporten lagres i Riksantikvarens bildedatabase *Fotostation*.

6 Beskrivelse og tilstand av de enkelte muralmaleriene

6.1 Tegn og merker

Beskrivelse dekor	Linjer og streker som er vanskelig å tolke. Til dels uleserig, til dels ligner det figurer, trolig flere innskripsjoner. På sydvegg er det en skipstegning. Disse ble trolig utført som enkelte tegn, og ikke som en helhetlig utsmykning.
Figur 1: Felt med rester av tegn og merker på korets nordvegg. Foto: NIKU	
Datering	Uviss tid Muligens 1500-tallet.
Materialer	Rødkritt/kullstift
Plassering	Kor; nord-, vest- og sørvegg
Størrelse, anslått areal i m ²	6
Anslått laveste/ høyeste punkt over gulv	1,3 m/ 2,8 m
Behandlingshistorikk	1970 Kalkmaleriene på korets nord og sydvegg er synlig, resten må være overkalket. Kalkmaleriene er sikret med gips, tonet ned med vannfarger. 1965 Arne Bakken finner spor etter veggmalier i kor, apsis og skip, forslår avdekning og konsolidering.
Siste registrerte behandling	1970 (Uviss)

Tilstand

Tilgjengelig ved befaring	Ja
Bevaringsgrad	Tegnene er meget fragmentert bevart, og vanskelig å tolke. De er nesten ikke synlig, når man ikke vet om de. De avdekkete feltene med tegnene fremstår som rotete og nedbrutt med ulikt avdekningnivå, utfall og mørknete konserveringsmaterialer (sørvegg).
Tilstandsbeskrivelse	Ingen skader på selve malingen. Enkelte utfall i underlaget. Veggverflaten er skitten.
Tilstandsgrad	TG1 – Svake symptomer

Risikovurdering

Skadeårsak og konsekvens	Avdekning og tidligere konservering har satt noen spor. Veggmaleriene er utsatt for berøring og støt.
--------------------------	---

Anbefalte tiltak

Type konserveringstiltak	Mindre tiltak/overvåking/forebyggende konservering
Tiltaksbeskrivelse	Rensing av overflate, noe kitting/demping av utfall. Ev. mer avdekning (vestvegg).
Konsekvensgrad	KG1 – På middels lang sikt (innen 5 år)
Behov for stillas/plattform for anbefalt tiltak	Ja
Notat praktisk gjennomføring	På nordveggen står det to kirkebenker og et skap.
Anbefaling andre tiltak	/

Tilstandsgrad

TG1 – Svake symptomer

Konsekvensgrad

KG1 – På middels lang sikt (innen 5 år)**Fotodokumentasjon**

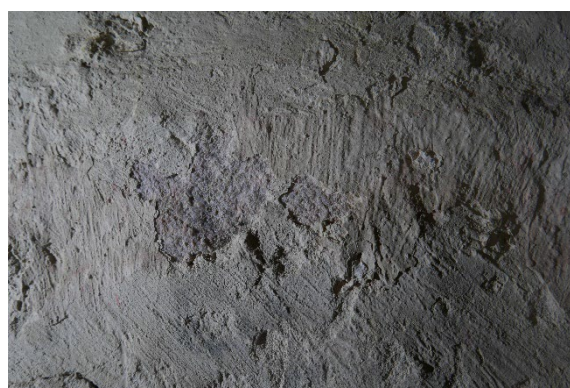
Figur 2: Detalj fra tegn på nordveggen.

Figur 3: Avdekket felt med flere tegn i sør-vestre hjørne i koret. I felt til venstre er det et skipsbilde.

Figur 4: Mørknete tidligere retusjer. Detalj fra skipsbilde på sørveggen.

Figur 5: Utfall og løse kanter.

6.2 Tilstand romskall

Veggene er kalket med brukket hvit, i nedre del avflassing av kalkmaling. Veggoverflatene er skitne.

Anbefalinger:

Rensing av veggoverflatene, og nykalking i nedre del. Ved behov pigmenteres kalken, slik at den har samme farge som den gamle kalken.

7 Begrepsavklaringer og definisjoner

Alfabetisk rekkefølge.

Bevaringsgrad/ Integritet

Hvor mye av det opprinnelige maleriet er bevart, samt omfang og kvalitet av sekundære tilføyinger/retusjer.

Fresco-teknikk: Veggmaleri malt på fersk puss, og uten at et annet bindemiddel enn kalken fra pussen er brukt.

Grundig tilstandsvurdering: På omfattende verk vil det være nødvendig med en grundig tilstandsvurdering med arkivsjøk, kartlegging av skader og skadeomfang, undersøkelse av originale materialer, maleteknikk og tidligere restaureringer. I et videre trinn kan dette føre til et forprosjekt med undersøkelser av spesielle skadefenomener og metodeutvikling. I tilfeller der skadeomfanget av et muralmaleri var enkelt å avklare under befaringen, ble behandling anbefalt direkte.

Kalkmaleri: I Norge har man tradisjonelt omtalt eldre veggmalier på mur i de middelaldersteinkirkene som *kalkmalier*, uavhengig av hvilke maleteknikker som er brukt og når de ble malt. Og i denne sammenhengen er det naturlig å forstå uttrykket *kalkmaleri* i denne tradisjonen, og ikke som en beskrivelse av hvilken maleteknikk som er brukt.¹ Fellesnevner for de norske *kalkmalier* er at de er malt på et kalkbundet underlag, som oftest en kalkslemming, og at de befinner seg i en middelaldersteinkirke. Likevel er det viktig å påpeke at det i de norske kirkene finnes tre andre typer muralmalier: Limfarge (vannløselig bindemiddel), oljemaling og tørr påføringsmetode (rødkritt/kullstift).

Konsekvensgrad iht. Standard NS-EN 16096:2012

I hvilken grad det er viktig å få gjennomført anbefalte tiltak raskt.

KG0 – På lang sikt

KG1 – På middels lang sikt (innen 5 år)²

KG2 – På kort sikt (innen 2 år)

KG3 – Strakstiltak (umiddelbart og innen et år)

Limfarge: I denne sammenhengen brukes limfarge, når maleriet er utført med en bindemiddel som fortsatt vannløselig. Dette er relevant for behandling.

Muralmaleri: I denne rapporten brukes uttrykket for maleri malt direkte på vegg, hvelv eller annen fast konstruksjon utført i mur, og uavhengig av maleteknikk.

Risikovurdering: mulige skadeårsaker og konsekvens: «Identifisering, analyse og vurdering av trusler som kan endre betydning, og sannsynlighet for at de kan inntreffe» (NS-EN 15898:2011, s 9)

Romskall: Alle innvendige veggoverflater i et rom samlet.

¹ Uttrykket *kalkmaleri* brukes også for én viss type maleteknikk der pigmenter påføres et nylig påført, tynt kalkhvitting- eller kalkslemmingslag (Knoepfli et al. 1990, s. 23). Ved denne teknikken vil pigmentene bindes til underlaget gjennom karbonatisering (kjemisk prosess ved herding av kalk og kalkmørtler) på samme måte som ved freskoteknikk. Dette er ikke nødvendigvis tilfelle ved de norske *kalkmalierene*. Her kan man også finne andre bindemidler enn kalk.

² Tidsperspektivet er veiledende, og angitt av NIKU.

Secco-teknikk: Veggmaleri malt på avbundet og tørt underlag. Pigmenter er påført ved bruk av et bindemiddel, som for eksempel kalk, animalsk lim, egg eller kasein.

Tilstand: Fysisk status for et objekt på et gitt tidspunkt (jf. Norsk standard NS-EN 16096:2012). Tilstanden knyttes til den bevarte og restaurerte dekoren, dvs. inkludert suppleringer og retusjer.

Tilstandsgrad iht. Standard NS-EN 16096:2012

Tilstandsgradering skal baseres på en samlet vurdering av alle relevante symptomer.

TG0 – Ingen symptomer

TG1 – Svake symptomer

TG2 – Vesentlige symptomer

TG3 – Kraftige eller alvorlige symptomer

I tillegg brukes av Riksantikvaren TG9 – Ukjent tilstand, i tilfeller der objektet ikke var tilgjengelig under befaringen.

Tilstandsregistrering: Med tilstandsregistrering menes i denne sammenhengen, at det gjøres en enkel visuell og haptisk undersøkelse for å definere tilstandsgrad og konsekvensgrad.

Tørr påføringsmetode: Enkelte merker og tegn, samt skipsbilder kan være utført med en tørr påføringsmetode, dvs. ved bruk av rødkritt, kullstift eller lign.

Type konserveringstiltak kan være: ingen tiltak, mindre tiltak/ overvåking/ forebyggende konservering, moderate tiltak/ ytterlige undersøkelser, omfattende tiltak basert på diagnose. kategoriene er basert på tiltaksklasser i hht Standard NS-EN 16096, og er omdefinert for konservering. I tillegg brukes tiltaket "tilstandsregistrering", dersom objektet ikke var tilgjengelig under befaring til å si noe om tilstanden (TG9).

8 Referanser

Knoepfli, Albert, Oskar Emmenegger, Manfred Koller, André Meyer. *Reclams Handbuch der künstlerischen Techniken. Bd. 2 Wandmalerei, Mosaik*. Stuttgart, 1990

Norges kirker, nettside. <https://norgeskirker.no/>

Kulturminnesøk, nettside <https://www.kulturminnesok.no/>

Kulturminnesøk driftes av Riksantikvaren og er basert på data fra kulturminnesdatabasen Askeladden, samt bidrag fra brukere over hele landet.

Kirkesøk, nettside <https://kirkesok.no/>

Kirkesøk driftes av KA Arbeidsgiverorganisasjon for kirkelige virksomheter. Nettstedet inneholder alle kirker som hører til under Den norske kirke. Dataene hentes fra Kirkebyggdatabasen, som også driftes av KA. Kirkebyggdatabasen er et lukket fagsystem for kirkebyggforvaltere på lokalt, regionalt og sentralt nivå.

Norsk institutt for kulturminneforskning er et uavhengig forsknings- og kompetansemiljø med kunnskap om norske og internasjonale kulturminner.

Instituttet driver forskning og oppdragsvirksomhet for offentlig forvaltning og private aktører på felter som by- og landskapsplanlegging, arkeologi, konservering og bygningsvern.

Våre ansatte er konservatorer, arkeologer, arkitekter, ingeniører, geografer, etnologer, samfunnsvitere, kunsthistorikere, forskere og rådgivere med spesiell kompetanse på kulturarv og kulturminner.

www.niku.no

NIKU Rapport 323

NIKU hovedkontor
Storgata 2
Postboks 736, Sentrum
0105 OSLO
Telefon: 23 35 50 00

NIKU Tønsberg
Farmannsveien 30
3111 TØNSBERG
Telefon: 23 35 50 00

NIKU Bergen
Dreggsallmenningen 3
Postboks 4112, Sandviken
5835 BERGEN
Telefon: 23 35 50 00

NIKU Trondheim
Kjøpmannsgata 1b
7013 TRONDHEIM
Telefon: 23 35 50 00

NIKU Tromsø
Framsenteret
Hjalmar Johansens gt. 14
9296 TROMSØ
Telefon: 77 75 04 00